Marx, de analyticus van het kapitalisme

Geert Reuten

[in Sjaak van der Velde (red.) *125 jaar Marx – denken over zijn betekenis voor de 21e eeuw,* Amsterdam, Aksant, 2008, pag. 46-51]

Marx' meest bekende geschrift is *Het Communistisch Manifes* uit 1848 dat hij opstelde samen met Engels. Anders dan de titel wellicht doet vermoeden treffen we hierin slechts één zin aan over grondbeginselen van het communisme. Dit politiek pamflet bevat geen enkele uitwerking over de inrichting van een socialistische of van een communistische maatschappij. En ook in zijn overige geschriften is daarover niets specifieks te vinden. Het is dan ook nogal merkwaardig dat Marx' naam veelal verbonden wordt aan socialisme of communisme – en nog merkwaardiger is de verbinding van zijn naam aan politiek-economische systemen zoals die eertijds in Rusland (USSR) of China gestalte kregen.
Dit alles betekent niet dat Marx zich niet ingezet heeft voor een andere maatschappelijke organisatie dan de kapitalistische. Rond de leeftijd van 30 jaar (1848) besloot hij dat vooruitzichten op een wezenlijk andere maatschappij gebaseerd moesten zijn op een gedegen analyse van de bestaande maatschappij. In zijn verdere leven was dit zijn hoofdactiviteit, met als belangrijkste product *Das Kapital* – in mijn opvatting een van de meest fascinerende werken uit de intellectuele geschiedenis. De paradox waar wij vandaag voor staan is dat de man die verbonden wordt met socialisme en communisme in feite de man is die zich hoofdzakelijk met de analyse van het kapitalisme bezighield. Als je marxisme met een hoofdletter wil schrijven – dat wil zeggen Marxisme in de voetsporen van Marx – dan betreft dit het gedachtegoed dat weloverwogen fundamentele maatschappelijke verandering slechts gestalte kan krijgen op basis van lessen uit fundamentele analyse van de bestaande maatschappij.

De opmaat tot een politiek pamflet

Karl Marx leefde ongeveer 150 jaar geleden (1818-1883). Hij werd geboren in wat tegenwoordig Duitsland is waar hij rechten en filosofie studeerde en op z'n 23ste zijn doctorsgraad behaalt. In zijn studententijd was hij politiek actief in een beweging voor grondrechten en elementaire democratie. Deze beweging zouden we vandaag de dag als weinig opzienbarend en absoluut niet 'radicaal' beschouwen.

Na zijn studie wordt hij redacteur van een tijdschrift dat in zijn tijd als opruiend wordt gezien – maar dat in hedendaagse politieke termen een D66-kaliber had. Hij wordt het land uitgezet, vestigt zich in Parijs en Brussel waar hij achtereenvolgens ook weer uitgezet wordt. In Parijs en Brussel komt Marx in contact met socialistische ideeën uit zijn tijd; ook begint hij een studie van de economische wetenschap. Inmiddels worden zijn ideeën wel radicaler. Hij meent dat de feodale regimes van zijn tijd omvergeworpen moeten worden (wie zegt hem dat vandaag de dag niet na).

Dit is ook de tijd waarin hij – samen met Friedrich Engels die hij inmiddels ontmoet had – grondlegger is van het zogenaamde 'Historisch Materialisme'. Dit is een visie op de ontwikkeling doorheen de tijd van maatschappijvormen. Ze ontwerpen een theorie over historische stadia. Op zich was dat niet zo bijzonder, want dat onderwerp was indertijd in de mode. Bijzonder aan de theorie was dat ze maatschappelijke stadia relateerden aan de economische verhoudingen – in samenhang met de klassenverhoudingen en politieke verhoudingen. Om kort te zijn, ze zagen de geschiedenis als een opeenvolging van wijzen van economisch-gebaseerde dominantie van één bevolkingslaag over een andere. Eén laag die het werk doet, een andere die profiteert van het werk van de onderliggende laag. De geschiedenis tot dan toe is, zo stellen Marx en Engels, een geschiedenis van *wijzen* van uitbuiting. Eerst van slaven in een patriarchale maatschappij, dan van horigen in een feodale maatschappij,[1] en tenslotte van arbeiders in de dan opkomende kapitalistische maatschappijen.[2]

Marx en Engels zijn ook in een ander opzicht kind van hun tijd. Eind 18e en de 19e eeuw is de tijd van de zogenaamde vooruitgangsfilosofie. Er is vooruitgang in de geschiedenis in die zin dat politieke en sociaal-economische rechten en het meedelen in de welvaart voor een steeds groter deel van de maatschappij gelden. Maar nooit zonder strijd: de geschiedenis is een geschiedenis van klassenstrijd. En net zoals voorgaande maatschappijvormen op een of andere manier aan hun einde kwamen, zo zal ook het kapitalisme aan zijn einde komen en opgevolgd worden door een maatschappijvorm waarin de politieke en sociaal-economische rechten en de welvaart op een hoger plan staan.

---

[1] Let wel, dit gaat over stadia die vele eeuwen besloegen.

[2] Voldragen kapitalisme is een relatief jong fenomeen (in West-Europa, afhankelijk van het land, zo'n 100 tot 180 jaar). In voldragen kapitalisme is niet slechts de ruil en de financiering, maar ook het productieproces algemeen kapitalistisch georganiseerd.

Communistisch Manifest

Hoofdlijnen van deze visie op de geschiedenis vinden we in het *Communistisch Manifest* uit 1848. Dit is een politiek pamflet van ongeveer 30 bladzijden. Het bevat een analyse van de toenmalige politieke en economische situatie, kritiek op heersende politieke ideeën, en een beknopte uiteenzetting van het genoemde Historisch Materialisme. Het pamflet wordt afgesloten met *één pagina* waarin socialistische beginselen staan geformuleerd, zoals: staatseigendom van banken en van productiemiddelen – om te beginnen grond, communicatie, transport – afschaffing van erfrecht, een progressieve inkomstenbelasting, afschaffing van kinderarbeid, kosteloos onderwijs voor kinderen, combinatie van werk en onderwijs voor ouderen. Dan volgt er *één zinsnede* over geleidelijke groei naar communisme: "In de plaats van de oude burgerlijke maatschappij met haar klassen en klassentegenstellingen treedt een associatie, waarin de vrije ontwikkeling van ieder de voorwaarde voor de vrije ontwikkeling van allen is.[3]". Over de specifieke organisatie van een socialistische of communistische maatschappij heeft Marx niets geschreven. In deze periode van zijn leven niet, maar later ook niet.

Hiermee komen we op een merkwaardig aspect van de politiek-ideologische geschiedenis ná Marx. Tot op vandaag de dag kennen we allemaal de verwijzingen naar zogenaamde marxistische bewegingen of marxistische regimes (ik schrijf een kleine 'm'). Maar in de geschriften van Marx staat niets wat dergelijke benamingen zou rechtvaardigen. Kennelijk hebben anderen het handig gevonden om zijn naam in bedoeld positieve dan wel in bedoeld negatieve betekenis te gebruiken.

Van politiek pamflet naar systematische analyse van het kapitalisme

In 1848, als dit politiek pamflet gepubliceerd wordt, is Marx 30 jaar. Inmiddels is hij Brussel uitgezet, woont dan in Keulen en wordt ook vandaar verbannen. Vervolgens vestigt hij zich in 1849 in Londen waar hij tot het eind van zijn leven blijft wonen. Hij bestudeert en kritiseert de politieke economie van zijn tijd, verslindt alle vormen van empirisch maatschappijonderzoek die er in zijn tijd te vinden waren en ontwerpt een systematisch kader voor de analyse van de kapitalistische maatschappij.[4] Zijn politieke activiteit verschuift naar

---

[3] Karl Marx en Friedrich Engels, *Het communistisch manifest* (1848), op: www.marxists.org/nederlands/marx-engels/1848/manifest/manif2.htm (gedownload op 15 juli 2008)

[4] Dit mondt uit in een omvangrijk manuscript, de zogenaamde *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie* uit 1857-58 (gepubliceerd in 1937, ruim 800 blz. in druk), in een in 1859 gepubliceerd boek *Zur Kritik der Politischen Ökonomie* (150 blz) en in een kritiek op de

de achtergrond. Waarom? Marx is tot de overtuiging gekomen dat de politieke strijd voor weloverwogen maatschappelijke verandering gebaseerd moet zijn op een fundamentele analyse van het kapitalistisch systeem. Tegelijkertijd neemt hij afstand van ideeën – ook eigen jeugdideeën – als zou het kapitalisme aan zijn eigen tegenstellingen ten onder gaan. Zijn eerdere kompaan, Engels, volgt hem hierin niet. Dit is een impliciete breuk tussen de twee die echter wel van invloed is geweest op het latere gedachtegoed van het 'marxisme' waarvan Engels een belangrijk propagandist was.
Wat Marx en Engels blijven delen is dat de economische werkelijkheid door mensen gemaakt is (het is geen natuurverschijnsel) en daarom ook door mensen veranderd kan worden. In die zin – door mensen gemaakt – is de 'economie' altijd 'politieke economie'.

Methode: systematische dialectiek en immanente kritiek

Daarbij legt Marx zich in deze jaren toe op het ontwikkelen van een methode voor de analyse van het kapitalistisch systeem en voor de synthese van die analyse in de (schriftelijke) uiteenzetting ervan. Hij bouwt hierin voort op methodische beginselen van Hegel (±1800). Het is belangrijk om twee hoofdelementen van zijn methode kort aan te stippen omdat vooral Marx' hoofdwerk, *Das Kapital*, niet te begrijpen is (of misbegrepen wordt) zonder kennis ervan.
Enerzijds volgt Marx de methode van 'immanente kritiek' (kritiek van binnenuit).[5] Volgens deze methode wordt het onderzoeksobject – in dit geval de kapitalistische maatschappij en z'n voortbrengselen – geëvalueerd op grond van de normen en standaarden van het onderzoeksobject zelf. Marx kruipt dus als het ware in zijn onderzoeksobject.[6] Die 'eigen' normen en standaarden worden doorgetrokken naar hun logische consequenties, en zo worden in het voorkomende geval inconsistenties en tegenstellingen bloot gelegd. Bijvoorbeeld: ondernemers die enerzijds beweren dat ze concurrentie en 'meer markt' willen, maar tegelijkertijd steeds weer proberen concurrentie uit te schakelen, en dus kartels en oligopolies of liever nog monopolies te vormen.

---

economische theorie van zijn tijd, *Theorien über den Mehrwert* (manuscript 1862-63, gepubliceerd 1905-10 in drie delen, samen ongeveer 1500 bladzijden).
[5] Zie de titels van Marx'geschriften (bijvoorbeeld uit de vorige voetnoot) die veelal de term 'Kritik' in de titel of ondertitel dragen – waarbij dan 'immanente kritiek' bedoeld wordt.
[6] Bij 'externe' kritiek daarentegen zou de beschouwer vanuit zijn eigen normen het object beschouwen (kort gezegd: ik heb een hekel een blauw dus blauwe schilderijen vind ik niks).

Anderzijds volgt Marx de methode van de ‘systematische dialectiek’.[7] De theorie heeft daarbij een gelaagde opbouw van ‘algemene’ (en tegelijkertijd relatief eenvoudige en relatief abstracte) beginselen naar ‘specifieke’ uitwerkingen (die relatief complex en relatief concreet zijn). Omdat het ‘algemene’ in zijn algemeenheid abstract is (en in die zin eenvoudig) kan de argeloze lezer van bijvoorbeeld de eerste hoofdstukken van *Das Kapital* licht op het verkeerde been gezet worden voorzover de lezer denkt met een beschrijving van de concrete realiteit van doen te hebben – maar die volgt pas later. *Das Kapital* beslaat drie boeken met daarbinnen ‘delen’ die ieder afzonderlijk en samen op deze wijze methodisch van ‘algemeen’ naar ‘specifiek’ gaan.

Das Kapital

Uit dit alles krijgt Marx’ reeds genoemde levenswerk geleidelijk aan vorm: *Das Kapital*, dat zoals gezegd het kapitalistisch systeem beschrijft. Het beslaat drie boeken. Het eerste boek wordt in 1867 gepubliceerd. Het tweede en derde boek beëindigt Marx slechts in concept; en deze concepten worden na zijn dood onder redactie van Engels gepubliceerd. Het werk beslaat zo'n 2.200 bladzijden. En om alle misverstanden daarover weg te nemen: de term ‘communisme’ wordt vijf maal genoemd in een voetnoot; 5 bladzijden van die 2.200 verwijzen terloops naar een toekomstige maatschappij; en aan het einde van het 3e boek staat een onvoltooid hoofdstuk van net iets meer dan één bladzijde over ‘klassen’ – afgezien daarvan wordt de term klasse vrijwel nooit gebruikt.
Ik bespreek kort – bij wijze van inkijkje – drie hoofdthema’s.

(a) Arbeid: waarde-oorsprong

Uit Marx’ *Das Kapital* wordt veelal ‘zijn’ arbeidswaardetheorie als belangrijk leerstuk aangehaald. ’Kort samengevat stelt dit dat het gehele (nationale) inkomen uiteindelijk geproduceerd wordt door arbeid – arbeid bewerkt de natuur met behulp van door arbeid geproduceerde productiemiddelen (machines enzovoorts). De winst die in het kapitalistisch systeem naar kapitaaleigenaren vloeit is een aftrekpost van dit arbeidsproduct. Het is correct dat dit Marx’ visie was. Maar om dit naar voren te brengen had hij geen dikke boeken hoeven te schrijven, domweg omdat deze visie in zijn tijd weinig opzienbarend was. De toentertijd

[7] In de meer populaire beschouwingen is Hegel vooral bekend om zijn ‘historische dialectiek’ (Marx kritiseerde die als twintiger.) Maar Hegel’s intellectueel meesterschap zit vooral in zijn ‘systematische dialectiek’ zoals uiteengezet in zijn ‘Logica’. En in Marx’ geschriften van na 1857 bouwt hij methodisch voort op deze systematische dialectiek.

invloedrijkste economen, Adam Smith en David Ricardo, hadden namelijk dezelfde opvatting.[8] Weinig opzienbarend was ook de stelling dat het in het kapitalisme nu eenmaal zo is dat de bezitters van (door arbeid geproduceerde) productiemiddelen aanspraak maken op winst – dat had Adam Smith ook al geconstateerd.

(b) Geld, de maat der dingen

Wel opzienbarend en vernieuwend is hoe Marx de aanschijn van het kapitalisme terugvoert op de specifieke rol van geld in dit systeem. Marx bestrijdt dat geld slechts een ruilmiddel is; economen in zijn tijd beschouwden geld slechts als ruilmiddel en dat doen de meeste hedendaagse economen ook. In de eerste 100 bladzijden van *Das Kapital* zet Marx in een diepgravende analyse uiteen hoe geld vooral meter, de maat der dingen, in het kapitalisme is. Geld meet waarde. Maar daardoor beïnvloedt het de wijze waarop de dingen gemaakt worden en zo hoe ze zijn: ondernemers anticiperen op de te realiseren waarde in termen van geld. Deze eerste 100 bladzijden (de drie eerste hoofdstukken) zijn zonder meer het moeilijkste deel van het werk, vooral ook als de lezer de methode niet kent. Het lastige is dat Marx een probleem maakt, *moet* maken, van iets wat toen en nu normaal is.

Doorheen de geschiedenis waren de dingen die mensen maakten eenvoudig dat wat ze zijn, een brood, een jas, een tafel enzovoorts. Die dingen zijn in hun verscheidenheid 'heterogeen'. De essentie van de eerste drie hoofdstukken van *Das Kapital* is dat in het kapitalisme de dingen die gemaakt worden niet *éénvoudig* zijn maar *tweevoudig*. Ze zijn het gebruiksding, maar ze vertegenwoordigen ook een geldwaarde. Alle heterogene producten worden onder de homogene gelddimensie gebracht, en zo worden ze gemeten – in termen van geld. De geldwaarde der dingen is vervolgens bepalend voor wat er al dan niet geproduceerd wordt. Deze waardevorm, de gelddimensie, domineert de 'eigene' dimensie van de dingen. Geld is in het kapitalisme de maat der dingen, geld is het criterium.

Het probleem is dat we dit tot op zekere hoogte allemaal wel weten, maar toch ook weer niet. We wéten het maar eigenlijk kunnen we het niet geloven. Geld het criterium, maar we laten ons toch niet inpakken door zo iets abstracts? Geld, de gelddimensie der dingen, is zo gewoon dat we er niet meer bij stil staan. Het is alledaags en we doen iedere dag mee aan de bestendiging ervan. (Toen ik vanochtend bij de bakker een halfje bruin kocht, werd het brood onder de homogene dimensie van geld gebracht. "Hoeveel is dat?" vroeg ik; "dat is 1,25" was

[8] Toegelicht in Geert Reuten, The source versus measure obstacle in value theory, *Rivista di Politica Economica*, 89/4-5, 1999, pp. 87-115

het antwoord.) We brengen brood, paardenvlees en lakens onder één noemer, één dimensie. Een dimensie die ze niet van zichzelf hebben.[9]

(c) Kapitaal: verzelfstandiging van de gelddimensie

Kapitaal is de verzelfstandiging van de gelddimensie waarbij goederen en arbeid slechts instrument zijn. Kapitaal is een hoeveelheid geldwaarde die ingezet wordt om te vermeerderen tot een grotere waarde en daarbij vier stadia doorloopt: (1) een hoeveelheid geld; (2) daarmee aangeschaft arbeidsvermogen en productiemiddelen; (3) het proces van het maken van goederen; (4) de eindproducten; de opbrengst van die eindproducten in geld (dat zo eind- en beginstadium is).

Ook menselijke activiteit, werken, wordt zo onder de gelddimensie gebracht, en wel op twee manieren. In de eerste plaats wordt menselijk arbeidsvermogen verhandeld op een markt – net als paardenvlees. Het lijkt erop dat we daar niet erg meer bij stil staan. In onze belevingswereld – zo lijkt het – is een arbeidsmarkt onproblematisch (voor de slaaf is het slaaf-zijn niet fijn, maar even normaal als een arbeidsmarkt voor ons). We verkopen, of verhuren, ons arbeidsvermogen aan een ondernemer tegen een prijs: geldloon. In beginsel kan de ondernemer vervolgens beschikken over de arbeid die hij aangeschaft heeft. Marx benadrukt dat mensen weliswaar vrij zijn om hun arbeidsvermogen te verkopen aan ondernemer x of y of z. Maar voor de meeste mensen is het niet mogelijkom hun arbeidsvermogen in het geheel niet te verkopen. Je moet immers leven, en de meeste mensen hebben niet de middelen om voor zichzelf te werken: om kleine zelfstandige te zijn en te concurreren met grootbedrijven. De productiemiddelen – de bedrijven – zijn in handen van kapitaaleigenaren en worden beheerd door managers die beslissen over wat en hoe er geproduceerd wordt; en binnen zekere grenzen zijn de meeste mensen daaraan overgeleverd, of ze willen of niet. En ook het abnormale van deze normaliteit willen we eigenlijk liever niet weten – maar goed beschouwd weten we het wel.

Wát en hoe er geproduceerd wordt, doet er niet toe zolang er maar voldoende-winstgevend verkocht wordt. Met andere woorden de productkeuze wordt niet bepaald door de inherente kwaliteiten, maar door de winstgevendheid; het geldcriterium dus.

---

[9] Voor een uitgebreidere bespreking van deze eerste drie hoofdstukken (en hun *vermeend* arbeidswaardetheoretische karakter) verwijs ik naar Geert Reuten , Money as constituent of value; the ideal introversive substance and the ideal extroversive form of value in *Capital*, in Fred Moseley (ed), *Marx's Theory of Money: Modern Appraisals*, London/New York: Palgrave–Macmillan (PDF hiervan http://www.feb.uva.nl/pp/greuten; zie onder 'publications' 2005).

Bij de inrichting van het werk staat de productietechniek centraal. Marx is de eerste econoom die zich uitgebreid met technische ontwikkeling bezig houdt (hij gebruikt daarvoor de term techniek maar ook de term productiekrachten). Technologische ontwikkeling is niet neutraal. Nieuwe productietechnieken worden ontwikkeld met het oog op winst-vermeerdering, en in het bijzonder intensivering van het productieproces. Ze zijn niet gericht op maximale ontplooiing van de capaciteiten van de mens en niet op veraangenaming van het werk. En, zoals Marx stelt, in plaats van dat de machine een verlengstuk van de mens is, wordt de mens steeds meer een verlengstuk van de machine.
Het door winst vermeerderde kapitaal wordt, grotendeels, opnieuw geïnvesteerd en resulteert in een volgende vermeerdering. 'Kapitaalaccumulatie' noemt Marx dat en daar draait het om in het kapitalisme. Het doel van kapitaal is meer kapitaal. Werknemers produceren dus winst (meerwaarde), en zo het kapitaal dat de kapitaalbezitters in het bedrijf investeren, en waarvoor de laatsten daarom een beloning willen hebben!
Marx is ook een van de eerste economen die uitgebreid de economische conjunctuur analyseert: de op- en neergang van de kapitalistische economie. Hij laat zien hoe in het systeem dat zich laat voorstaan op efficiëntie, periodiek een deel van het in de hoogconjunctuur geaccumuleerde kapitaal in de recessie weer vernietigd wordt – met alle ellende vandien voor de werknemers die overbodig verklaard worden. Het is niet zo, schrijft Marx, dat productie wordt verminderd of stopgezet omdat mensen genoeg van iets hebben, omdat hun behoeften bevredigd zijn. Nee, de productie wordt verminderd of gestopt wanneer het maken van winst dit vergt.

Conclusies

Marx' werk, en in het bijzonder *Das Kapital*, levert geen programma voor een praktische naar socialisme leidende politiek. *Das Kapital* is een wetenschappelijk werk: wat is de systematische samenhang van de feiten, inclusief de tegenstrijdige, en die van sociaal-economische belangentegenstellingen. Maar Marx had met zijn wetenschappelijke werk ook een politiek oogmerk. Een mogelijk nieuwe maatschappijvorm ontstaat onvermijdelijk uit de schoot van het bestaande kapitalisme. Daarbij kan de erfenis niet voetstoots worden weggewist. Daarom is fundamentele kennis van het kapitalisme essentieel voor de ontwikkeling van een socialistisch programma.

Beknopte bibliografie m.b.t. *Das Kapital*

(1) Algemene Inleidingen

Fine, Ben & Alfredo Saad-Filho (2004), *Marx's Capital*, London, Pluto Press (180 blz. A5-formaat)

Foley, Duncan (1986), *Understanding 'Capital' – Marx's Economic Theory*, Cambridge, Harvard University Press [enkele tekstgedeelten vereisen wat wiskundige kennis]

Reuten, Geert (2003), Karl Marx: his work and the major changes in its interpretation, in: Warren Samuels, Jeff Biddle & John Davis (eds), *Companion to the History of Economic Thought*, Oxford etc: Blackwell, pp. 148-166 [gaat uitgebreider in op het thema van bovenstaande tekst en geeft een beknopt overzicht van de opbouw van ieder van de boeken van *'Das Kapital'*; PDF hiervan http://www.feb.uva.nl/pp/greuten; zie onder 'publications' 2003]

(2) Bespreking van ieder van de drie delen van Das Kapital (essays door een groep van vier economen en vier filosofen)

Bellofiore, Riccardo & Nicola Taylor (eds, 2004), *The Constitution of Capital; Essays on Volume I of Marx's `Capital,*. London/New York: Palgrave–Macmillan (300 blz.)

Arthur, Christopher & Geert Reuten (eds, 1998), *The Circulation of Capital: Essays on Volume II of Marx's 'Capital'*, London/New York: Palgrave–Macmillan (240 blz.)

Campbell, Martha & Geert Reuten (eds, 2002), *The Culmination of Capital; Essays on Volume III of Marx's 'Capital'*, London/New York: Palgrave–Macmillan (280 blz.)

(3) Het oorspronkelijk werk is wellicht in 70 dagen te lezen (maar lees eerst een aantal inleidingen)

Marx, Karl, *Das Kapital, Band I-III*, Marx-Engels Werke (*MEW*), Berlin, Akademie Verlag; de meest recente en meest gebruikte Engelse vertaling: *Capital I-III*, Harmondsworth, Penguin. [De Duitse MEW versie is ook op het WEB te vinden:www.ml-werke.de/marxengels/marxengl.htm; in het Engels hangt daar alleen een oudere Engelse vertaling; de Nederlandse vertaling van 'Das Kapital I' (vert. Lipschits) die ook op internet staat, is nogal beroerd.]